

ภูมิทัศน์ศักดิ์สิทธิ์แห่งพื้นที่ต้นน้ำกับการเป็นเครื่องมือจัดการสิ่งแวดล้อมสรรค์สร้าง

: กรณีถ้ำใหญ่น้ำหนาว จังหวัดเพชรบูรณ์

พรหมปพร นวลแสง¹
ไพศาล เทพวงศศิริรัตน์²

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนและธรรมชาติของความศักดิ์สิทธิ์ถ้ำใหญ่น้ำหนาว จังหวัดเพชรบูรณ์ โดยการสำรวจข้อมูล 3 หมู่บ้านในตำบลหลักด่าน และพื้นที่โดยรอบ ทำให้เห็นถึงการคงอยู่ของความศักดิ์สิทธิ์ของพื้นที่ถ้ำใหญ่น้ำหนาวแสดงออกทางนามธรรมและรูปธรรมอันได้แก่ การประกอบพิธีกรรมและการสร้างสรรค์สภาพแวดล้อมศักดิ์สิทธิ์ของที่อยู่อาศัย การวางผัง นอกจากองค์ประกอบดังกล่าวแล้วการศึกษานี้ยังพบว่า สิ่งสำคัญในการคงอยู่ของความศักดิ์สิทธิ์ในพื้นที่ คือ การกำหนดกฎระเบียบที่เป็นข้อตกลงร่วมกันทางสังคมในการดำรงชีวิตและการกำหนดบทบาทและหน้าที่ของความศักดิ์สิทธิ์ ที่เป็นองค์ประกอบหนึ่งที่ใช้เป็นเครื่องมือในการจัดการภูมิทัศน์ศักดิ์สิทธิ์

คำสำคัญ : ภูมิทัศน์ศักดิ์สิทธิ์ พิธีกรรม การสร้างสรรค์สภาพแวดล้อม ข้อตกลงทางสังคม

¹ ภาควิชาสิ่งแวดล้อมสรรค์สร้าง คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

² ภาควิชาสิ่งแวดล้อมสรรค์สร้าง, คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

Sacred Landscape as a Tool to Shape the Built Environment: A Case of Tum Yai Nam Nhao, Phetchabun Province

Prompaporn Nuangsang¹

Paisarn Tepwongsirirat²

Abstract

The main objective of this research was to study the relationship between the community and the sacredness of Nam Nhao Cave in Phetchabun Province. The survey undertaken in three residential villages in Tambon Lakdan and surrounding areas revealed that the sacred nature of Nam Nhao Cave area was retained both in abstract and concrete terms by the people residing in the community, not only through their practice of worship but also through a continued development of the residence and environmental planning to enhance the sacred nature of the cave. Moreover, a significant factor contributing to the continued existence of the sacredness in the area was a series of regulations established by mutual agreement in the society, which defined what was regarded as status and roles of the sacredness, and how the community interacted with these elements. These regulations could then be viewed as a tool for managing the sacred landscape.

Keywords : Sacred landscape, Ritual, Built environment, Social agreement.

---

¹ Lecturer, Department of Built Environment, Faculty of Architecture, Kasetsart University

² Lecturer, Department of Built Environment, Faculty of Architecture, Kasetsart University

บทนำ

งานวิจัยชิ้นนี้เป็นการศึกษาความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นระหว่างคนและสิ่งแวดล้อมที่แสดงออกผ่านความศักดิ์สิทธิ์เป็นพลังเหนือธรรมชาติ หรืออีกนัยหนึ่ง คือ ธรรมชาติ โดยธรรมชาติในงานวิจัยชิ้นนี้คือ ถ้ำใหญ่น้ำหนาว ซึ่งเป็นพื้นที่ป่าไม้ที่สำคัญของอุทยานแห่งชาติน้ำหนาวที่มีอากาศบริสุทธิ์เป็นลำดับที่ 2 ของประเทศ และเป็นต้นกำเนิดของสายน้ำ ลำธารที่หล่อเลี้ยงชุมชนในพื้นที่สูงและพื้นที่ราบลุ่มภาคกลางของประเทศไทย

ความศักดิ์สิทธิ์ที่เกิดขึ้นของถ้ำใหญ่น้ำหนาวมีการอ้างอิงมาจากธรรมชาติที่มีสภาพกายภาพอันสลับซับซ้อนในพื้นที่อุทยานแห่งชาติน้ำหนาว อันเป็นพื้นที่ป่าไม้สลับเนินเขาลดระดับสูงต่ำ ที่เกิดขึ้นตามสภาพของภูมิศาสตร์ทำให้เกิดแหล่งน้ำ ต้นกำเนิดของลำน้ำ ซึ่งเป็นที่มาของลำน้ำขนาดเล็ก 5 ลำน้ำ ที่ได้ไหลมารวมตัวกันด้านหลังแนวเขาสูงชันอันเป็นสถานที่ตั้งถ้ำใหญ่น้ำหนาว เมื่อผุดเป็นตาน้ำลำธารขนาดเล็กบริเวณด้านหน้าถ้ำ ลำน้ำขนาดเล็กที่เกิดขึ้นมีการไหลลัดเลาะตามซอกหลืบสันเขาไหลคดเคี้ยวจากหุบเขาและ ถ้ำลงสู่พื้นที่ระดับต่ำกว่าจนกลายเป็นแม่น้ำขนาดใหญ่ไหลลงสู่พื้นที่ราบภาคกลางที่เป็นแม่น้ำสายสำคัญ คือ แม่น้ำป่าสัก จากสภาพกายภาพอันซับซ้อนของถ้ำใหญ่น้ำหนาว ประกอบกับ ตำนาน เรื่องเล่าทางความศักดิ์สิทธิ์ที่เกี่ยวกับประวัติของพื้นที่ ทำให้เกิดคำถามต่อพื้นที่ถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนและธรรมชาติที่มีความศักดิ์สิทธิ์เป็นตัวแปรที่ทำให้เกิดการคงอยู่ของสภาพแวดล้อมในปัจจุบัน เพื่อนำไปสู่ความเข้าใจในความสัมพันธ์ที่ก่อให้เกิดสภาพแวดล้อมอันศักดิ์สิทธิ์ในปัจจุบันและเครื่องมือในการจัดการภูมิทัศน์ศักดิ์สิทธิ์

วัตถุประสงค์

- 1 ศึกษาประเภทสิ่งศักดิ์สิทธิ์ท้องถิ่น และพิธีกรรม ที่เกี่ยวข้องกับวิถีการดำรงชีวิตของคนพื้นที่ชุมชนหน้าถ้ำใหญ่น้ำหนาว
- 2 ศึกษาและทำความเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนและความศักดิ์สิทธิ์ ที่ทำให้เกิดสภาพแวดล้อมทางกายภาพในการตั้งถิ่นฐานและสภาพแวดล้อมชุมชน

วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาวิจัยนี้เป็นการวิจัยทางภูมิสถาปัตยกรรมผสมผสานกับวิจัยทางสังคมศาสตร์ (social science) ในเชิงคุณภาพ (qualitative method) ทำการอธิบาย บรรยายและ พรรณนา เริ่มต้นด้วยการรวบรวมข้อมูลทางด้านเอกสารที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่ศึกษากำหนดกลุ่มเป้าหมายที่เกี่ยวข้องกับความศักดิ์สิทธิ์ในพื้นที่ ดังนั้นประชากรกลุ่มเป้าหมายจึงประกอบจากพื้นที่ 3 หมู่บ้านหน้าถ้ำใหญ่น้ำหนาว โดยสำรวจจากการสอบถามทั่วไปกับชาวบ้านและ ทำการเจาะลึกลงในกลุ่มประชากรเป้าหมาย 25 ตัวอย่าง ส่วนจำนวนตัวอย่างที่เป็นกายภาพของที่อยู่อาศัยได้ทำการสำรวจในพื้นที่ นำข้อมูลมาสรุปรูปแบบที่พบแล้วจึงคัดเลือกมา 6 ตัวอย่าง การเก็บข้อมูลทำการเก็บซ้ำในพื้นที่เดิม 4 ปี และทำการเก็บข้อมูลจากพื้นที่โดยรอบเพื่อให้เกิดความชัดเจนของข้อมูล

ลักษณะของข้อมูลที่เก็บในพื้นที่ศึกษา แบ่งรูปแบบการเก็บข้อมูลออกเป็น 2 รูปแบบ คือ ข้อมูลในการสัมภาษณ์ (ทำการพูดคุยกับชาวบ้านทุกวัยและ เจาะเฉพาะผู้นำในแต่ละพื้นที่) และข้อมูลในการสังเกตการณ์ เพื่อทำการจดบันทึกข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับกายภาพในการจัดทำแผนที่แผนภาพของที่อยู่อาศัย และแผนผังชุมชน จากลักษณะข้อมูลดังกล่าว แบ่งออกเป็นหัวข้อศึกษาได้ 3 หัวข้อ ดังนี้

1 ศึกษาเนื้อหาของข้อเท็จจริงในข้อมูลเรื่องเล่า ตำนาน ของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ท้องถิ่นจากมุมมองทางจิตวิทยา ศาสนา และสังคมศาสตร์

2 ศึกษาโดยการสังเกตการณ์พื้นที่ศึกษาให้ได้มาซึ่งข้อมูล ของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่จับต้องได้ เช่น รูปแบบบ้าน ที่อยู่อาศัย ตูบ สิ่งปลูกสร้าง การวางผังและการตั้งถิ่นฐานของชุมชน ที่ถูกสรรค์สร้างออกมาโดยมีความสัมพันธ์กับความเชื่อจากมุมมองทางผังเมือง และสถาปัตยกรรมศาสตร์

3 การสังเกตการณ์และการสัมภาษณ์ในกลุ่มคนในชุมชนศูนย์กลางความศักดิ์สิทธิ์และชุมชนโดยรอบ เพื่อหาคำตอบในการพัฒนาและคงอยู่ของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มีปัจจัยทางภูมิศาสตร์ของชุมชน

เมื่อรวบรวมข้อมูลแล้วมีการเรียบเรียงข้อมูลด้วยการทำซ้ำไปซ้ำมาเพื่อให้เกิดความแน่ชัดในการจัดการข้อมูล จากนั้นจึงทำการสังเคราะห์ในการทำความเข้าใจปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในพื้นที่ศึกษาและความสอดคล้องกับทฤษฎีงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง แล้วจึงสรุปผลที่ได้และนำไปใช้ ดังแสดงในหัวข้อถัดไป

บททวนเอกสาร

นิยามของคำว่า ความศักดิ์สิทธิ์ (sacredness) นิยพรรณ วรณศิริ (2540: 268-269) ได้กล่าวถึงว่า ความศักดิ์สิทธิ์เป็นสิ่งที่ห้ามล่วงเกินถ้ามีการฝ่าฝืนข้อห้ามจะมีการลงโทษความศักดิ์สิทธิ์นั้นเป็นส่วนหนึ่งขององค์ประกอบทางศาสนามีการใช้ควบคู่ไปกับความเชื่อ (belief) ศรัทธา (faith) ความขลัง (ritual) พิธีกรรม (rites) กฎเกณฑ์ ข้อห้าม และศาสดาที่เป็นผู้นำ ซึ่งสอดคล้องกับ สิงห์หน นราสโภ (2542) กล่าวถึงความศักดิ์สิทธิ์ไว้เช่นเดียวกันกับ สุวัฒน์ จันทระจาง (2540) ว่าในทางศาสนามีการใช้คำว่าความศักดิ์สิทธิ์ เป็นองค์ประกอบหนึ่งของศาสนาที่ทำให้เกิดความศรัทธาความเลื่อมใส จากการเป็น

องค์ประกอบดังกล่าวของศาสนาพบว่าความหมายของคำว่า ความศักดิ์สิทธิ์ (sacred) แตกต่างกันไป ตามลักษณะความเชื่อของแต่ละกลุ่มชนเป็นองค์ประกอบ ลำดับแรกความหมายของคำว่าความศักดิ์สิทธิ์ (sacred) ในภาษาลาติน แปลว่า “ผู้มีความยิ่งใหญ่หรือผู้มีความศักดิ์สิทธิ์” ส่วนคำว่าศักดิ์สิทธิ์พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน (2542) ได้ให้ความหมายว่า “อำนาจที่อาจบันดาลให้สำเร็จตามประสงค์” และคำว่าความศักดิ์สิทธิ์แบ่งคำออกเป็นสองคำ คือ คำว่า “ศักดิ์” และคำว่า “สิทธิ์” ศักดิ์ หมายถึง อำนาจความสามารถ กำลังฐานะ คำว่าสิทธิ์ หมายถึง “ความสำเร็จ อำนาจอันชอบธรรม” หรือเมื่อนำมารวมกันมีความหมายว่า “อำนาจและความสำเร็จหรืออำนาจอันชอบธรรมและอำนาจอันมาจากความสามารถ” แต่ในส่วนคำว่าความศักดิ์สิทธิ์ในภาษาอังกฤษ บางครั้งใช้คำว่า (holy) แปลว่าความว่าน่าเชื่อถือ น่าศรัทธา น่าเลื่อมใส ส่วนคำว่า (sacred) แปลงความหมายว่า “ศักดิ์สิทธิ์เป็นที่สักการะเคารพบูชาบุคคลใดไม่สามารถล่วงละเมิดได้” คำทั้งสองมีหน้าที่ใช้ที่แตกต่างกัน แต่ในงานวิจัยนี้เลือกใช้คำในภาษาอังกฤษว่า sacred แทนความศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งตรงกับแนวความคิดของ เมินรัตน์ นวะบุศย์ (2544) กล่าวถึงความหมายของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ คือพลังอำนาจเหนือธรรมชาติและการสัมผัสที่เชื่อว่าสามารถบันดาลคุณและโทษได้ต่อผู้ที่เชื่อถือศรัทธา แสดงให้เห็นถึงอำนาจที่มีอยู่ในสิ่งศักดิ์สิทธิ์

การแสดงความสัมพันธ์ของความศักดิ์สิทธิ์ที่แสดงออกทางพิธีกรรมและกายภาพ

การแสดงออกทางพิธีกรรม

การแสดงออกทางพิธีกรรม เป็นการสื่อสารอย่างหนึ่งของมนุษย์ที่แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์และสิ่งมีอำนาจเหนือธรรมชาติ

อภิญา เพื่อองฟูสกุล (2551: 47-75) ได้แสดงแนวคิดว่ในบางครั้งพิธีกรรมในบางครั้งกลายเป็นกฎเกณฑ์ทางสังคมที่กำหนดให้มนุษย์ปฏิบัติตนต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ในที่นี้เป็นพื้นที่สาธารณะนอกจากพิธีกรรมจะเป็นกฎเกณฑ์ทางสังคมแล้วพิธีกรรมยังแสดงสะท้อนถึงค่านิยมทางสังคม ดังนั้นมนุษย์แสดงออกทางความเชื่อด้วยวิธีการผ่านพิธีกรรม พิธีกรรมในที่นี้จะแสดงรูปแบบที่แตกต่างกันออกไปตามลักษณะของ สังคม ค่านิยม ศาสนา และวิถีชีวิตของกลุ่มคนที่มีแสดงออกสืบต่อกันมา ศรีศักดิ์ วัลลิโกดม (2545) บอกเหตุผลในการจัดให้มีพิธีกรรมเพราะความเชื่อเป็นการเรื่องของนามธรรมไม่สามารถมองเห็นได้จึงต้องแสดงออกผ่านการกระทำทางพิธีกรรมประเพณี เหตุผลในการจัดให้มีพิธีกรรมมี 3 ประการ คือ 1) เพื่อเป็นประโยชน์ในการปกครอง สร้างความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองและลูกน้อง 2) เพื่อสื่อความหมายในการอยู่ร่วมกันของกลุ่มคน และ 3) เพื่อเป็นผลทางจิตใจ ความสบายใจ มั่นใจ กำลังใจ และปลอดภัย การประกอบพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อในการบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เริ่มต้นด้วยการบวงสรวงบูชา อภิญา เพื่อองฟูสกุล (2551: 47-52) ได้อธิบายว่าการบวงสรวงและบูชาเป็นการแสดงความเคารพต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ซึ่งถือว่เป็นการสร้างสัมพันธ์ภาพอันดีต่อสิ่งเหนือธรรมชาติ โดยมีคนกลุ่มหนึ่งเท่านั้นที่สามารถเข้าถึงด้วยวิธีการสื่อสารกับอำนาจพิเศษ สุวัฒน์ จันทรวง (2540) ได้กล่าวขยายความอีกว่ามีกลุ่มผู้มีอำนาจในการสื่อสารตรงต่ออำนาจเหนือธรรมชาตินั้นประกอบไปด้วย นักบวช หมอผี คนทรงเจ้า ที่ถูกกำหนดให้เป็นผู้นำในการประกอบพิธีกรรมและถ่ายทอดคำสั่งจากสิ่งเหนือธรรมชาติ โดยใช้วิธีการแสดงความศักดิ์สิทธิ์ผ่านพิธีกรรม การแบ่งประเภทพิธีกรรมมีการแบ่งได้หลากหลายรูปแบบ ปราณี วงษ์เทศ (2535: 239-307) ได้บอกถึงการแบ่งพิธีกรรมตาม

ลักษณะวิถีชีวิต จำแนกได้ 3 ประเภท คือ 1) พิธีกรรมในการประกอบอาชีพหากิน เช่น “ตาแฮก” เป็นการบำรุงข้าวในนาเมื่อเริ่มเพาะปลูก 2) พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับชีวิต เช่น การโกนผมไฟ งานบวช งานศพ 3) พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับชุมชนและสังคม เช่น ทำบุญกลางบ้าน เข้าพรรษา ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของ ธวัช ปุณโณทก (2526: 351-394) ที่แบ่งพิธีกรรมจากการประกอบอาชีพจนเกิดเป็นพิธีกรรมในฮีด 12 ของชนชาติลาว ที่กล่าวถึงภูติ ผี กับการทำกิน นอกจากนั้น ปราณี วงษ์เทศ (2535: 239-307) ได้แบ่งรายละเอียดขั้นตอนของพิธีกรรมการแสดงความเคารพออกเป็น 3 รูปแบบ คือ 1) พิธีกรรมการเซ่นสรวงบูชา 2) พิธีกรรมการกินเลี้ยงและ 3) พิธีกรรมการเล่น ซึ่งองค์ประกอบทั้ง 3 ไม่สามารถแยกออกจากกันได้หรืออาจเป็นหน่วยย่อยของกิจกรรมที่อยู่ในพิธีกรรม โดย ปราณี วงษ์เทศ (2535: 239-307) กล่าวเสริมว่ในบางครั้งจะมีพิธีกรรมจากศาสนาหลักและประเทศเป็นตัวอย่างแทรก เช่นประเพณี สงกรานต์ และพิธีแรกนาขวัญ ทำให้พิธีกรรมมีการซ้อนทับกันระหว่างท้องถิ่นและพื้นที่ส่วนกลาง

การแสดงออกทางกายภาพ

ความศักดิ์สิทธิ์แสดงความสัมพันธ์ระหว่างคนและสิ่งเหนือธรรมชาตินอกเหนือจากการแสดงออกทางพิธีกรรมและ ประเพณีแล้ว ความศักดิ์สิทธิ์ยังมีการแสดงออกทางสภาพกายภาพที่แสดงถึงความสมบูรณ์ของต้นไม้ ลำน้ำ สภาพอากาศ ภูเขาและสัตว์ป่า นอกจากสภาพแวดล้อมธรรมชาติในป่าแล้ว บริเวณพื้นที่ชุมชนรอบป่า ความศักดิ์สิทธิ์ยังแสดงความสัมพันธ์ให้เห็นในแง่มุมของการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ในรูปแบบที่อยู่อาศัย

การตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ ทางสภาพกายภาพตามแนวความคิดของ ประสงค์ เอี่ยมอนันต์ (2552) ได้กล่าวถึงองค์ประกอบในการตั้งถิ่นฐาน

ประกอบขึ้นจากสังคมวัฒนธรรม ธรรมชาติและมนุษย์ในระยะต้นต่อมาจึงเกิดการพัฒนามีองค์ประกอบเพิ่มเติมขึ้น คือ อาคารสิ่งปลูกสร้าง ถนน แม่น้ำและโครงข่าย การตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ที่ทำให้เกิดรูปแบบการแตกต่างออกไปมาจากปัจจัยสำคัญ คือสภาพดินฟ้าอากาศของการตั้งถิ่นฐาน สมศักดิ์ สุขวงศ์ (2543) กล่าวถึง เรื่องปัจจัยการตั้งถิ่นฐานความจำเป็นขององค์ประกอบที่ทำให้มนุษย์ใช้ชีวิตอยู่ได้ ประกอบด้วยปัจจัย 4 ประการ คือ 1) ที่ดินสร้างที่อยู่อาศัย 2) ที่ไร่ ที่นา เพื่อการผลิต 3) แหล่งน้ำและ 4) ชุมชนในพื้นที่ป่าไม้ จากวิวัฒนาการตั้งถิ่นฐานของชุมชนในอดีตจนถึงปัจจุบัน การตั้งถิ่นฐานจากความเชื่อต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ทำให้มีผลต่อการเลือกทำเลพื้นที่ตั้งองค์ประกอบการใช้ที่ดินของชุมชน ฉลาดชาย รมิตานนท์ (2536) ได้จำแนกการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ที่ความเชื่อเข้ามาส่วนในการจัดวางตำแหน่งการใช้ที่ดินที่เป็นองค์ประกอบโครงสร้างสำคัญของชุมชน แบ่งพื้นที่ชุมชนออกเป็น 3 ส่วน คือ 1) ป่าทางทิศตะวันตกของชุมชนเป็นป่าช้า 2) ป่าทางทิศเหนือ ทิศใต้ของชุมชนเป็นพื้นที่ป่าสำหรับการเลี้ยงสัตว์และ 3) พื้นที่โคกสูง เป็นป่าปู ปายา มีลักษณะเป็นป่าทึบความสมบูรณ์ในพื้นที่ ประกอบด้วยโรงหอ คือที่อยู่ของผีปู่ย่า สอดคล้องกับแนวความคิดของ เขียรชาย อักษรดิษฐ์ (2552: 82-89) ในการแบ่งพื้นที่การตั้งถิ่นฐานออกเป็นพื้นที่ของมนุษย์ที่เป็นที่อยู่อาศัย แหล่งทำกินและพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ที่เป็นพื้นที่ต้องห้าม เช่นป่าไม้ ขุนน้ำ หุบเหว ถ้ำ พื้นที่ศาสนสถาน และพื้นที่ทางประวัติศาสตร์ โดยมีการอธิบายชี้ชัดในการแบ่งพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ที่เป็นพื้นที่ป่าไม้ ศิริชัย นฤมิตร เรขการ (อ้างในภูมิศาสตร์กับวิถีชีวิตไทย, 2543: 64-67) เห็นว่าพื้นที่ป่าเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ที่มีจารีตประเพณีและความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์เป็นเครื่องมือในการจัดการพื้นที่ ในการจัดระบบความสัมพันธ์ของมนุษย์กับธรรมชาติ ภาคเหนือมีการแบ่งพื้นที่

ป่าที่เป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ ออกได้ดังนี้ ป่าต้นน้ำ ป่าหน้าห่ม

ความศักดิ์สิทธิ์กับการสร้างที่อยู่อาศัย ซึ่งอาคารสิ่งปลูกสร้างและที่พักอาศัยเป็นส่วนหนึ่งของการสะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ในพื้นที่ถิ่นและความศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งความศักดิ์สิทธิ์จะมีผลสัมฤทธิ์เป็นอย่างไรจะแสดงออกที่ตัวสถาปัตยกรรมและสภาพแวดล้อมของพื้นที่ถิ่นนั้น วิวัฒน์ เตมียพันธ์ (2538: 518-527) กล่าวว่าอาคารทางสถาปัตยกรรมที่สะท้อนความเชื่อแบ่งเป็นประเภทได้ดังนี้ 1) สถาปัตยกรรมประเภทพื้นบ้าน (folk architecture) เป็นบ้านพักที่มีรูปแบบเฉพาะกลุ่มลักษณะตัวอาคารไม่มีการดัดแปลง 2) สถาปัตยกรรมประเภทพื้นถิ่น (vernacular architecture) เป็นอาคารที่มีรูปแบบเฉพาะแต่มีการดัดแปลงให้เข้ากับสภาพพื้นที่ 3) สถาปัตยกรรมประเภทความเชื่อ (spiritual architecture) เป็นอาคารที่มีผลทางจิตใจของมนุษย์มักสร้างบนพื้นที่มีระดับสูงกว่าตัวอาคารอื่น และ 4) สถาปัตยกรรมประเภทอนุสาวรีย์ (monumental architecture) อาคารที่สร้างเพื่อระลึกถึงผู้ที่จากไปสะท้อนให้เห็น นอกจากประเภทอาคารแล้ว สวาท เสนาณรงค์ (2512: 117-123) ได้กล่าวถึงองค์ประกอบของอาคารที่อยู่อาศัยในการเลือกใช้วัสดุ การกำหนดขนาดและรูปทรงอาคารเกิดขึ้นมาจากพฤติกรรมของความเชื่อที่สอดคล้องกับวัฒนธรรม โดยมีความเชื่อสอดแทรกอยู่ในส่วนประกอบของโครงสร้าง (structure or form) หน้าที่ (function) และวัสดุ (materials) ซึ่งสอดคล้องกับแนวความคิด วิวัฒน์ เตมียพันธ์ (2530: 550-560) กล่าวถึงบ้านที่อยู่อาศัยท้องถิ่นเป็นวัฒนธรรมทางช่างที่สืบทอดกันมามีเอกลักษณ์ที่เกิดจากวิถีคิดร่วมกันของกลุ่มคน สอดรับกับแนวความคิดของ ต้นข้าว ปาณินท์ (2548: 12-17) ที่กล่าวว่า “เรือนนอกจากทำหน้าที่เป็นที่อยู่อาศัย

และรองรับกิจกรรมแล้ว เรือนยังทำหน้าที่เป็นสัญลักษณ์ เป็นตัวแทนของระบบสังคมวัฒนธรรม การมองโลก ความคิด ความเชื่ออันเป็นลักษณะร่วมของแต่ละกลุ่มชนด้วย”

ผลการวิจัย

ประวัติถ้ำใหญ่น้ำหนาว

ประวัติของถ้ำใหญ่น้ำหนาวมีการเล่าสืบต่อกันมาของคนภายในชุมชนและภายนอก กล่าวว่า ถ้ำใหญ่น้ำหนาวเป็นถ้ำที่อยู่อาศัยของพญานาคที่สามารถแปลงร่างเป็นคน พญานาคมีจิตศรัทธาอันแรงกล้าต่อพุทธศาสนาจึงขึ้นมาทำบุญในดินแดนมนุษย์บริเวณวัดหน้าถ้ำใหญ่น้ำหนาว เมื่อขึ้นมาทำบุญแต่ละคราวจะมีข้าราชการถือข้าวของใส่ถาดทองคำขึ้นมาทำบุญ มีครั้งหนึ่งเมื่อขึ้นมาทำบุญแล้วปรากฏว่าถาดทองคำได้หายไป พญานาคโกรธมากเมื่อกลับไปยังเมืองบาดาลจึงสาปให้ชุมชนหน้าถ้ำถูกรณีสูบลงสู่ใต้ดิน เณรน้อยที่หนีมาได้บริเวณหน้าถ้ำก็ถูกแผ่นดินสูบจนกลายเป็นหลุมลึกบริเวณหน้าถ้ำใหญ่น้ำหนาว ดังจะเห็นสภาพภูมิประเทศประกอบเรื่องเล่าทางตำนานความศักดิ์สิทธิ์กับการสร้างที่อยู่อาศัยและภูมิทัศน์บ้าน

สิ่งศักดิ์สิทธิ์ในพื้นที่ถ้ำใหญ่น้ำหนาว

ชุมชนถ้ำใหญ่น้ำหนาวตั้งอยู่ในพื้นที่โดยรอบอุทยานแห่งชาติน้ำหนาว เขตการปกครอง

ตำบลหลักด่าน อำเภอภูเรือ จังหวัดเพชรบูรณ์ เป็นพื้นที่ชายขอบอุทยานแห่งชาติที่ยังคงอุดมสมบูรณ์เป็นแหล่งกำเนิดของต้นน้ำห้วยลำแก่นที่ไหลลงไปรวมตัวกับลำน้ำสายอื่นจนกลายเป็นแม่น้ำป่าสัก ในพื้นที่ถ้ำใหญ่น้ำหนาวประกอบไปด้วยหมู่บ้าน 3 หมู่บ้านหลัก คือ หมู่บ้านห้วยหินลาดอันเป็นหมู่บ้านดั้งเดิมที่ตั้งอยู่บริเวณด้านหน้าถ้ำใหญ่ ๆ หมู่บ้านโนนชาติตั้งบริเวณถนนสายหลักและหมู่บ้านหลักด้านที่เป็นหมู่บ้านขนาดใหญ่ตั้งตัวตามลำน้ำที่ไหลออกมาจากหน้าถ้ำใหญ่น้ำหนาว หมู่บ้านทั้ง 3 มีสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เคารพประจำถิ่น คือ 1) เจ้าพ่อถ้ำใหญ่น้ำหนาว มีสถานที่บริเวณถ้ำใหญ่น้ำหนาวที่ยกตัวขึ้นสูงด้านข้างเป็นถ้ำารโหลรอบพื้นที่และมีต้นไม้ขนาดใหญ่ 2) ลูกสมุนและบริวาร มีสถานที่ตั้งรวมกันบนเนินที่ยกตัวเหนือหมู่บ้านหลักด้านมีลำน้ำที่ไหลไปจากหน้าถ้ำใหญ่น้ำหนาวล้อมรอบ โดยมีศาลเจ้าหรือเรียกกันว่าตูปตั้งเรียงตัวเป็นวงกลม 13 ตูป มีลานประกอบพิธีกรรมตรงกลางร่วมกัน 3) ผีบรรพบุรุษ ที่เป็นคนในบ้านที่ล่วงลับไปแล้ว ในพื้นที่มีวัดจำนวน 3 วัด มีพระอย่างละ 1 รูป คนในพื้นที่ส่วนมากเคารพเจ้าพ่อถ้ำใหญ่น้ำหนาว จึงพบว่าการสร้างบ้านเรือนจะไม่ปรากฏรูปเคารพหรือศาลเจ้าอื่น คนในพื้นที่ใช้การเข้าร่วมในการประกอบพิธีกรรมในเดือน 6 และเดือน 8 ที่เป็นพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเจ้าพ่อถ้ำใหญ่น้ำหนาวและ บริวาร

ภาพที่ 1 แสดงสิ่งศักดิ์สิทธิ์บริเวณถ้ำใหญ่น้ำหนาว และศาล ตูบ ของสมุนบริวารเจ้าพ่อฯ

ความเชื่อของคนในพื้นที่หน้าถ้ำใหญ่น้ำหนาวได้รับอิทธิพลความเชื่อของประเทศลาวและคล้ายคลึงความเชื่อของภาคอีสานของประเทศไทย จึงมีรูปแบบเหมือนรูปแบบการปกครองของประเทศลาวในอดีต ที่เรียกว่าฮัตเตือนสิบสองปาดเตือนสี่

ดังนั้นลำดับศักดิ์ของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในพื้นที่ชุมชนหน้าถ้ำใหญ่น้ำหนาว จึงมีการเรียงลำดับและชื่อเรียกคล้ายกัน การเรียงลำดับศักดิ์ของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในพื้นที่ชุมชนถ้ำใหญ่น้ำหนาว มี เจ้าพ่อถ้ำใหญ่น้ำหนาวเป็นเจ้าสูงสุด เรียกตามลำดับศักดิ์ของลาวว่า “เจ้าปู่” ลำดับรองลงไปที่เป็นสมุนและบริวารเรียกว่า ขุน แสน ท้าว และแม่ เมื่อเปรียบเทียบกันจะพบว่าตรงกับระบบบริวารที่เป็นยศลำดับศักดิ์ของการปกครองในรูปแบบอาชญาสี่ในอดีตของกลุ่มชนลาว มีการเรียงลำดับได้ดังนี้ เจ้าปู่ มเหศักดิ์ หลวงศรี ศรีหวงษ์ แสน ท้าวและนางชื่อดังกล่าวที่ปรากฏ มีความเกี่ยวข้องกับชื่อของเทวดา ตำแหน่งและคำนำหน้าใช้เรียกบุคคลที่มีสำคัญในสมัยโบราณ จากตำแหน่งของการเรียกสิ่งศักดิ์สิทธิ์เป็นตัวแทนของเทพที่อยู่ในพื้นที่ถ้ำใหญ่น้ำหนาวดังกล่าวจึงปรากฏตูบจำนวน 13 ตูบ ในพื้นที่

ของ ตำบลหลักด่าน มีการสร้างบนพื้นที่ลักษณะเป็นเนินดินสูงสุดของหมู่บ้านเพื่อใช้เป็นพื้นที่สถิตของดวงวิญญาณของลูกสมุน บริวาร ที่เป็นตัวแทนของ ผี และเทวดาที่อาศัยในป่าไม้ โดยลำดับศักดิ์ของสิ่งศักดิ์สิทธิ์สามารถอธิบายด้วยตารางที่ 3 แสดงลำดับเปรียบเทียบประเภท ผี เทวดา ในความเชื่อของพื้นที่ชุมชนหน้าถ้ำใหญ่น้ำหนาว

พิธีกรรม ประเพณีและ ข้อตกลงที่มีอิทธิพลของความศักดิ์สิทธิ์ในชุมชนหน้าถ้ำใหญ่น้ำหนาว

ชุมชนถ้ำใหญ่น้ำหนาวมีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับความศักดิ์สิทธิ์ที่เป็นพิธีกรรมประจำปี ในเดือน 6 จะเป็นพิธีกรรมที่แสดงความเคารพแก่เจ้าพ่อถ้ำใหญ่น้ำหนาว และพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับ ลูกสมุนและ บริวารในเดือน 8 เป็นการแสดงความเคารพและ ขอขมาลาโทษสิ่งที่ทำผิดพลาดเกินสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในการประกอบอาชีพ การใช้ลำน้ำ การใช้พื้นที่ป่าไม้ของชาวบ้าน เพื่อถวายเป็นเครื่องเซ่น การพ้อนรำให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์เป็นที่พึงพอใจในการคุ้มครองและอำนวยความสะดวกสมบูรณ์ของดิน ฟ้าอากาศ ส่วนข้อตกลง ข้อห้ามของชุมชนถ้ำใหญ่น้ำหนาวส่วนมากใช้ร่วมกับ

ชีวิตประจำวันในการประกอบอาชีพที่ห้ามทำงานในวันพระ การปฏิบัติตัวเคารพธรรมชาตินจนกลายเป็นชีวิตประจำวันของชาวชุมชนและ การรักษาตัว โดยใช้พิธีกรรมการรักษาพื้นถิ่น

การสร้างสภาพบ้านและที่อยู่อาศัยโดยมีอิทธิพลของความศักดิ์สิทธิ์ของชุมชนหน้าถ้ำใหญ่น้ำหนาว

บ้านที่อยู่อาศัยของชุมชนถ้ำใหญ่น้ำหนาว ประกอบด้วย 3 ชุมชนหลักที่มีความสัมพันธ์กับพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ถ้ำใหญ่น้ำ แบ่งออกได้ 3 รูปแบบ คือ 1) บ้านพื้นถิ่น 2) บ้านพื้นถิ่นประยุกต์ 3) บ้านสมัยใหม่ ได้ดังนี้

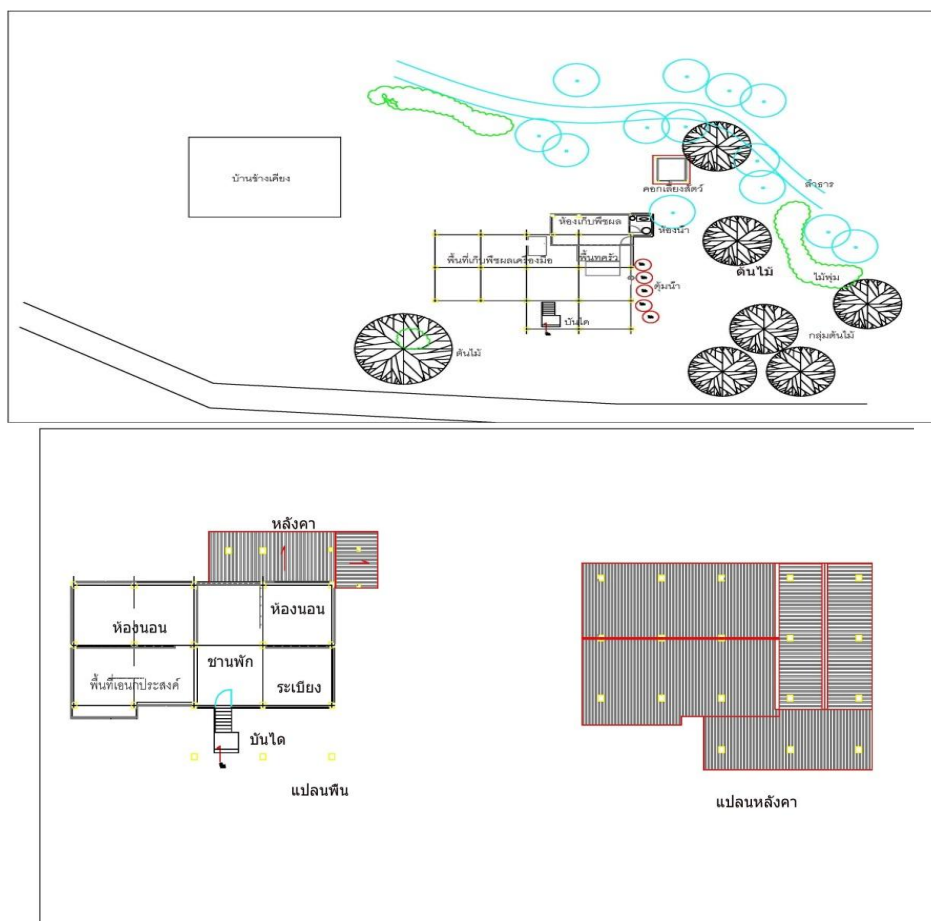
1 บ้านพื้นถิ่น ในพื้นที่ชุมชนถ้ำใหญ่น้ำหนาว มีผังบริเวณที่ประกอบไปด้วยตัวเรือน ต้นไม้ คอกเลี้ยงสัตว์ ลักษณะของตัวบ้านที่สร้างจากวัสดุในพื้นที่ เช่น ไม้ ไม้ไผ่ ไม้พอบศาลหรือรูปเคารพอื่น

ภาพที่ 2 แสดงบ้านพื้นถิ่นของชุมชนถ้ำใหญ่น้ำหนาว และภาพอาคารที่พักอาศัย

2 บ้านพื้นถิ่นประยุกต์ ในชุมชนถ้ำใหญ่น้ำหนาวมีผังบริเวณที่ประกอบไปด้วยตัวเรือน คอกเลี้ยงสัตว์ ที่เก็บพืชผลทางการเกษตร ตัวบ้านสร้าง

ด้วยวัสดุไม้มุงสังกะสี ไม่พบศาลเจ้าหรือรูปเคารพอื่น

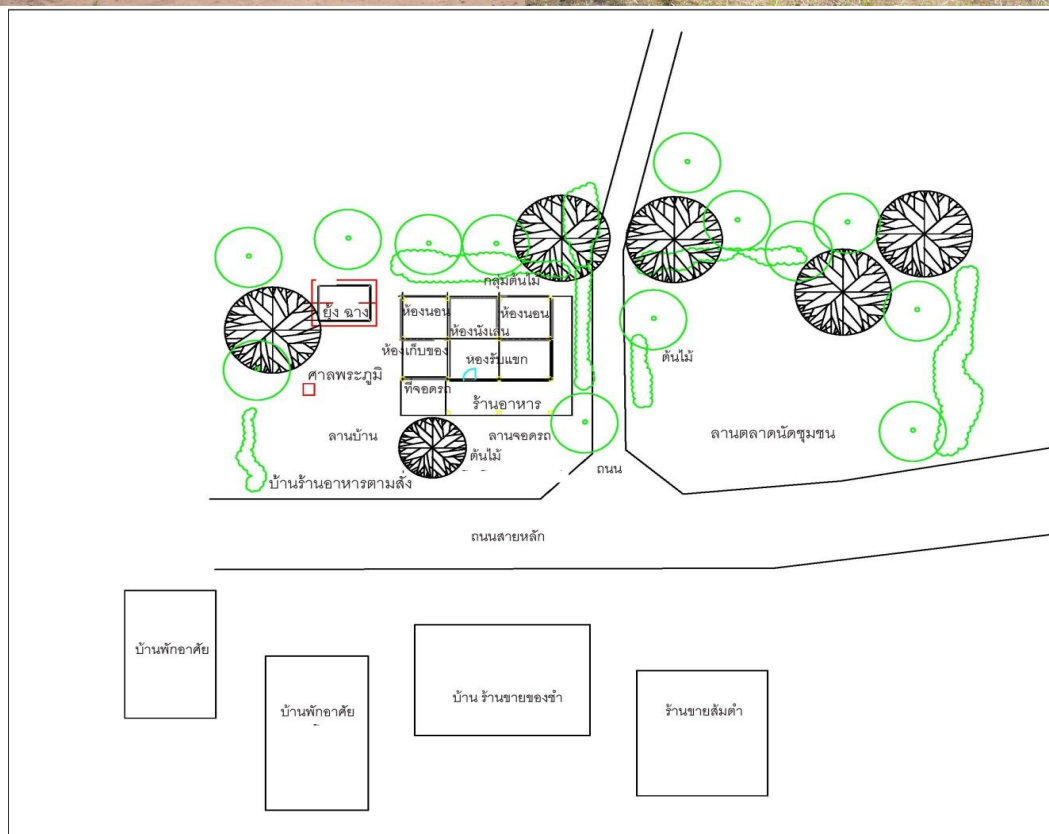

ภาพที่ 3 แสดงแปลนบ้านพื้นถิ่นประยุกต์และภาพอาคารที่พักอาศัยในชุมชนถ้ำใหญ่น้ำหนาว

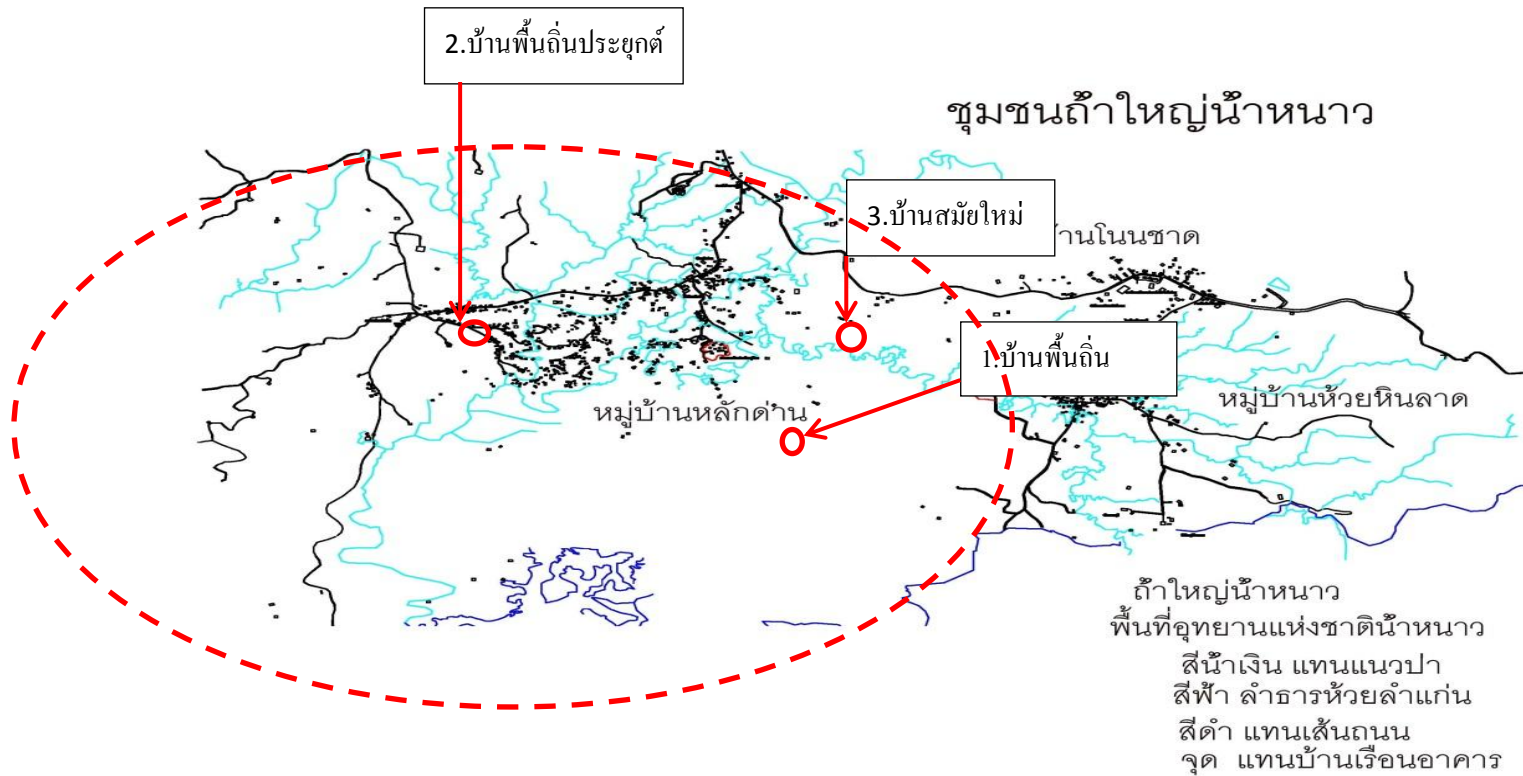
3 บ้านสมัยใหม่ ในพื้นที่ชุมชนถ้ำใหญ่น้ำหนาว บ้าน
จะสร้างด้วยวัสดุที่นำขึ้นมาจากพื้นราบ มีรูปลักษณะ

ตามสมัย ภายในบริเวณบ้านมีศาลพระภูมิเจ้าที่
แสดงถึงความเชื่อ

ภาพที่ 4 แปลนบ้านสมัยใหม่และสถานที่อาคารในพื้นที่ชุมชนถ้ำใหญ่น้ำหนาว

วารสารเกษมบัณฑิต ปีที่ 16 ฉบับที่ 2 กรกฎาคม – ธันวาคม 2558

ภาพที่ 5 พื้นที่ตั้งของบ้าน 3 รูปแบบของชุมชนถ้ำใหญ่น้ำหนาว

ที่มา: หน่วยงานเจ้าของweb (www.google.earth.com, 2554); กรมแผนที่ทหาร (2552); กรมชลประทาน (2552-2553)

จากบ้านทั้ง 3 รูปแบบ ของชุมชนถ้ำใหญ่ น้ำหนาวทำให้แสดงออกมาในผังชุมชน บ้านพื้นถิ่น และบ้านพื้นถิ่นประยุกต์ที่ไม่มีศาลเจ้าจะตั้งบริเวณ เส้นทางลำน้ำห้วยลำแก่นที่ลึกเข้าไปในชุมชน ส่วน บ้านสมัยใหม่จะตั้งในถนนสายหลัก (ภาพที่ 5)

สรุปได้ว่าบ้านทั้ง 3 รูปแบบของชุมชนถ้ำใหญ่ น้ำหนาว มีทำเลที่ตั้งแตกต่างกันออกไปตาม ช่วงอายุของชุมชน บ้านพื้นถิ่นที่ไม่มีศาลเจ้าที่พระ ภูมิอันเป็นรูปเคารพอื่นนอกจากเจ้าพ่อถ้ำใหญ่น้ำ หนาวจะมีการสร้างในพื้นที่เก่าแก่ของชุมชนที่อยู่ ไกลบริเวณหน้าถ้ำใหญ่น้ำหนาวมากที่สุด ส่วนบ้าน พื้นถิ่นประยุกต์ที่ไม่มีศาลและรูปเคารพอื่นนอกจาก เจ้าพ่อถ้ำใหญ่น้ำหนาวมีการสร้างในพื้นที่ที่ลำน้ำที่ ไหลจากบริเวณหน้าถ้ำใหญ่น้ำหนาว พื้นที่ดังกล่าว เป็นพื้นที่ตั้งของชุมชนที่ 2 ที่มีอายุน้อยลงกว่าชุมชน แรก ส่วนบ้านสมัยใหม่ที่มีศาลพระภูมิเจ้าที่ที่มีการตั้ง บ้านเรือนบริเวณริมถนนสายหลักที่มีการคมนาคม เข้าถึง พื้นที่ตั้งบ้านสมัยใหม่จัดได้ว่าเป็นพื้นที่ของ บุคคลที่อพยพมาจากพื้นที่อื่น จากรูปแบบบ้านและ ทำเลที่ตั้งที่อยู่อาศัยของชุมชนถ้ำใหญ่น้ำหนาว ทำให้เห็นถึงอายุของชุมชน สภาพกายภาพของบ้าน ที่มีความเชื่อความนับถือต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของพื้นที่ และการพัฒนาของชุมชน

การวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างความศักดิ์สิทธิ์ ชุมชนและที่สิ่งแวดล้อมที่เกี่ยวข้องกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ และพิธีกรรม

ความสัมพันธ์ที่ทำให้การคงอยู่ได้ของความ ศักดิ์สิทธิ์ ที่แสดงออกได้ 3 รูปแบบ 1) คนกับความ ศักดิ์สิทธิ์ 2) คนกับสิ่งแวดล้อมและ 3) สิ่งศักดิ์สิทธิ์ กับสิ่งแวดล้อม ดังจะอธิบายความสัมพันธ์ออกเป็น หัวข้อได้ดังนี้

1 คนกับความศักดิ์สิทธิ์ ความสัมพันธ์ของ การเกิดความศักดิ์สิทธิ์ภายในชุมชนท้องถิ่น

องค์ประกอบที่สำคัญของชุมชน คือ คนหรือ บุคคลที่อาศัยอยู่ในชุมชน ผู้ที่เป็นปัจจัยหลักใน การแสดงให้ด้วยเห็นถึงการแสดงออกต่อสิ่ง ศักดิ์สิทธิ์ความเข้มข้น โดยใช้วิธีการเข้าร่วมด้วยการ ใช้เป็นข้อตกลงในดำรงชีวิต การประกอบพิธีกรรม การรักษาสถานที่ศักดิ์สิทธิ์และสร้างสภาพแวดล้อม ทางกายภาพที่อยู่อาศัยให้ส่งเสริมความศักดิ์สิทธิ์ใน คงอยู่ในพื้นที่ ส่วนคนภายนอกชุมชนที่อพยพเข้ามา เป็นส่วนหนึ่งของชุมชน เป็นผู้นำพาความเชื่อของ ความศักดิ์สิทธิ์จากพื้นที่อื่นเข้ามา แต่เมื่อเข้ามาใน พื้นที่ความศักดิ์สิทธิ์ของคนภายในชุมชนและความ ศักดิ์ที่มาจากแหล่งอื่นจะถูกผสมผสาน เพื่อให้เกิด ความลงตัวของความศักดิ์สิทธิ์ในการอยู่ร่วมกัน โดย การผสมผสานทางประเพณี การเลือกปฏิบัติ บางส่วนในการดำรงชีวิต และการแสดงออกทาง กายภาพ ส่วนกลุ่มคนภายนอกชุมชนให้ความเคารพ สถานที่ศักดิ์สิทธิ์ แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ของ บุคคล 3 กลุ่ม

ตารางที่ 1 แสดงความสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชนและการเข้าร่วมกิจกรรม

ประเภท	กิจกรรม (เข้าร่วมเป็นประจำ)	กิจกรรม (เข้าร่วมบ้างครั้ง)	กิจกรรม (ไม่เข้าร่วม)	ข้อตกลง
1. ประชาชน ในชุมชน	-วิถีชีวิต -พิธีกรรม เดือน 6, 8 -การให้ความเคารพ พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ -การแสดงออกความ เชื่อทางกายภาพ			-ข้อ ตกลง ร่วม กัน ที่ เกี่ยวกับการใช้พื้นที่ป่าไม้ -องค์กรปกครองท้องถิ่น สนับสนุนในการประกอบ พิธีกรรม. - การใช้เป็นเครื่องมือใน การจัดการสิ่งแวดล้อม
2.ประชาชน อพยพเข้ามา ในชุมชน	-พิธีกรรม เดือน 6, 8 -การให้ความเคารพ พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์	- วิถีชีวิต - การแสดงออกความ เชื่อทางกายภาพ		- องค์กรปกครองท้องถิ่น สนับสนุนในการประกอบ พิธีกรรม -ข้อ ตกลง ร่วม กัน ที่ เกี่ยวกับการใช้พื้นที่ป่าไม้.
3. ประชาชน ภายนอก ชุมชน	- การให้ความเคารพ พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์	- พิธีกรรม เดือน 6, 8	- วิถีชีวิต	- ความรู้ในการใช้พื้นที่ ศักดิ์สิทธิ์

จากตารางที่ 1 แสดงความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในพื้นที่ถ้าใหญ่่น้ำหนาวทำให้เห็นว่าคนภายในชุมชนเป็นปัจจัยสำคัญในการรักษาสิ่งแวดล้อมศักดิ์สิทธิ์ให้คงอยู่ ด้วยการประกอบกิจกรรมที่เป็นพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับความศักดิ์สิทธิ์ทำให้เห็นได้ว่ากลุ่มชนที่มีประเพณี วัฒนธรรมการอยู่ร่วมกันกับป่าไม้ทำให้ป่าไม้สามารถคงอยู่ได้ ตัวแปรสำคัญที่เกิดการเปลี่ยนแปลง คือ คนภายนอกที่เข้ามาภายในชุมชนที่ไม่ได้มีส่วนร่วมในความสัมพันธ์ที่แสดงออกต่อความศักดิ์สิทธิ์มีส่วนทำให้เกิดสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลง (เฉพาะกรณีตัวอย่างในพื้นที่วิจัย)

2 คนกับสิ่งแวดล้อม การแสดงความสัมพันธ์ระหว่างคนและสิ่งแวดล้อม โดยมี

ตัวกลางที่ทำให้เกิดความสัมพันธ์ระหว่างทั้งสองสิ่งคือ ความเชื่อต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ความศักดิ์สิทธิ์ที่ทำให้มนุษย์การแสดงออกในรูปแบบต่าง ๆ เช่นพิธีกรรม การสร้างสภาพแวดล้อมที่อยู่อาศัย และการดำรงชีวิตการดำรงชีวิตประจำวันของคนร่วมกันเพื่อให้เกิดการคงอยู่ของธรรมชาติ คนในชุมชนจึงใช้กลไกในการรักษาธรรมชาติที่เปรียบเสมือนสิ่งศักดิ์สิทธิ์ โดยการใช้ออโต้บังคับ ที่เป็นกฎเกณฑ์หลวมๆ ทางสังคม เรียกว่า ข้อห้าม ในพื้นที่มี 3 ประเภท คือ 1).ข้อห้ามในการดำรงชีวิตประจำวัน 2).ข้อห้ามในการใช้สถานที่ถ้าใหญ่่น้ำหนาวและ 3) ข้อห้ามที่เกี่ยวกับสภาพกายภาพ

ตารางที่ 2 แสดงความสัมพันธ์ระหว่างประเภทของประชาชนในชุมชนถ้ำใหญ่น้ำหนาวและข้อตกลงที่เกี่ยวกับความศักดิ์สิทธิ์

ประเภท	ข้อตกลงในชีวิตประจำวัน	ข้อตกลงในการสร้างที่พักอาศัย	ข้อตกลงในการสรรค์สร้างสภาพแวดล้อม
1. ประชาชนในชุมชน	- ข้อตกลงในการหยุดงานในวันพระ - ข้อตกลงในการรักษาสาธารณสุข - การรักษาพื้นบ้านเมื่อบาดเจ็บ - ข้อตกลงในการใช้แสงเป็นการกำหนดเวลาในการทำงาน	- ข้อตกลงในการไม่มีศาลรูปเคารพอื่นในพื้นที่	- ข้อตกลงในการใช้ลำน้ - ข้อตกลงในการตัดต้นไม้ - ข้อตกลงในการใช้พื้นที่หน้าถ้ำที่เกี่ยวกับ ต้นไม้ ก้อนหิน ถ้ำ
2. ประชาชนที่อพยพมาอยู่อาศัยในชุมชน			- ข้อตกลงในการใช้ลำน้ - ข้อตกลงในการตัดต้นไม้ - ข้อตกลงในการใช้พื้นที่หน้าถ้ำที่เกี่ยวกับ ต้นไม้ ก้อนหิน ถ้ำ
3. คนภายนอก			- ข้อตกลงในการใช้ลำน้ - ข้อตกลงในการตัดต้นไม้ - ข้อตกลงในการใช้พื้นที่หน้าถ้ำที่เกี่ยวกับ ต้นไม้ ก้อนหิน ถ้ำ

จากตารางที่ 2 แสดงความสัมพันธ์ของคนและสิ่งแวดล้อมในพื้นที่ถ้ำใหญ่น้ำหนาว ทำให้เห็นว่ากลุ่มคนภายในชุมชนเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ความศักดิ์สิทธิ์และสิ่งแวดล้อม ป่าไม้ ยังคงอยู่ในปัจจุบัน ด้วยการใช้ข้อตกลง เป็นกฎเกณฑ์ในการปฏิบัติตัวในชีวิตประจำวัน การรักษาและการประกอบอาชีพ ส่วนข้อตกลงทางการสร้างสภาพกายภาพเป็นตัวบ่งชี้ให้เห็นอย่างเป็นรูปธรรมของการคงอยู่ของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในพื้นที่ ส่วนข้อตกลงในการสร้างสภาพแวดล้อม บุคคลทุกกลุ่มเข้าใจและ

ทำตามเนื้อด้วยเป็นกฎหมายหลักของประเทศ และเป็นกฎเกณฑ์ทางสังคมที่อยู่ร่วมกัน ดังนั้นกลุ่มคนภายในชุมชนจึงมีความสำคัญในการใช้ชีวิตตามข้อตกลง กฎเกณฑ์ ที่สร้างวิถีชีวิต สภาพแวดล้อม เพื่อให้เกิดการคงอยู่ของความศักดิ์สิทธิ์และสภาพแวดล้อม

3 ความศักดิ์สิทธิ์กับสิ่งแวดล้อม
ความสัมพันธ์ระหว่างความเชื่อและธรรมชาติ โดยสะท้อนความสัมพันธ์ผ่านมนุษย์ที่เป็นตัวกลางในการสื่อสารให้เห็นถึงการคงมีความศักดิ์สิทธิ์ในพื้นที่

มนุษย์เป็นผู้ใช้จินตนาการของกลุ่มตกลงในเรื่องความเชื่อต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ผ่านสิ่งแวดล้อม ธรรมชาติ เช่น สายน้ำ ถ้า ภูเขาต้นไม้ โดยเปรียบธรรมชาติเป็นเครื่องหมายสัญลักษณ์ ตัวแทนของสิ่งศักดิ์สิทธิ์เพื่อการมองเห็นสัมผัสได้ เนื่องด้วยสิ่งแวดล้อมเป็นสิ่งที่มนุษย์ไม่สามารถเข้าถึงและมีความลึกซึ้งของธรรมชาติ มนุษย์จึงสมมุติด้วยจินตนาการผสมกับรากฐานทางวัฒนธรรมของกลุ่ม จนกลายเป็นความศักดิ์สิทธิ์เฉพาะกลุ่ม เช่นเดียวกับพื้นที่ถ้ำใหญ่น้ำหนาว ชุมชนใช้การสร้างสิ่งแวดล้อม เป็น เทพ

เทวดา และผีประจำถิ่นที่เป็นตัวแทนจากธรรมชาติ ภูเขา ถ้ำและลำน้ำ เพื่อให้มนุษย์รักษาปกป้องสิ่งแวดล้อมโดยใช้ความศักดิ์สิทธิ์ ดังแสดงให้เห็นในตารางที่ 3 แสดงลำดับการเปรียบเทียบความศักดิ์สิทธิ์กับสิ่งแวดล้อม ที่มีอยู่ในพื้นที่ถ้ำใหญ่น้ำหนาว อ้างอิงมาจากความเชื่อของกลุ่มชนชาติลาว เพราะในพื้นที่เป็นกลุ่มชนที่อพยพมาจากประเทศลาว ภาษาพูดและ พิธีกรรมที่แสดงออก ทำให้เห็นถึงอิทธิพลที่ได้รับมา

ตารางที่ 3 ลำดับเปรียบเทียบประเภท ผี เทวดา ในความเชื่อของพื้นที่ชุมชนถ้ำใหญ่น้ำหนาว

ลำดับที่	ประเภทผี เทวดา ลำดับยศ	สิ่งที่เปรียบเทียบ
1 เจ้าพ่อถ้ำใหญ่น้ำหนาว	เจ้าปู่ หรือ อูบปาด	พญานาคหรือเจ้าป่า (น้ำ ถ้ำ หิน)
2 ลูกสมุน บริวาร	หลวงศรี, ศรีหวงษ์, แสน, ท้าวและนาง ทหาร	สัตว์ใหญ่ในพื้นที่ป่า (ช้าง เสือออก)
3 ผีบรรพบุรุษ	ปู่ ย่า ตา ยาย	ญาติที่สืบสายเลือด

จากตารางที่ 3 แสดงความสัมพันธ์ของความศักดิ์สิทธิ์กับสิ่งแวดล้อม ทำให้เห็นว่าความศักดิ์สิทธิ์และสิ่งแวดล้อมเป็นเสมือนสิ่งเดียวกันเป็นตัวแทนกัน จึงทำให้คนเกิดความเกรงกลัวในการปฏิบัติต่อสิ่งแวดล้อมในทางจิตวิทยา ปรากฏการณ์ดังกล่าวทำให้เกิดการคงอยู่ของสิ่งแวดล้อม ธรรมชาติที่สำคัญของประเทศไทย ทำให้เห็นความสำคัญของความเชื่อและความศักดิ์สิทธิ์

การแสดงออกถึงความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนและสิ่งแวดล้อม ที่แสดงออกทางพื้นที่ความศักดิ์สิทธิ์ การครอบครองพื้นที่ของสิ่งศักดิ์สิทธิ์

การครอบครองพื้นที่ของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในชุมชนถ้ำใหญ่น้ำหนาว เจ้าพ่อถ้ำใหญ่น้ำหนาวเป็นผู้

ครอบครองในพื้นที่ทั้งหมดที่เป็นพื้นที่อุทยานแห่งชาติน้ำหนาวและ ครอบครองพื้นที่หลักที่เป็นพื้นที่ชุมชนถ้ำใหญ่น้ำหนาวที่เป็นพื้นที่บริเวณทั้งหมดของชุมชน ส่วนผีที่ครอบครองลำดับรองลงมาเป็นผีลูกสมุน บริวาร ที่มีการครอบครองพื้นที่เป็น คุ่ม ชุ่ม ที่แบ่งออกตามสายสัมพันธ์ของครอบครัว ลักษณะการครอบครองมีการกระจายตัวไปในพื้นที่วงในของการครอบครองของเจ้าพ่อถ้ำใหญ่น้ำหนาว และพื้นที่เล็กที่สุดในการครอบครองเป็นผีบรรพบุรุษที่มีการการครอบครองในพื้นที่ครอบครอง ส่วนความเชื่อต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์อื่นปรากฏในสภาพกายภาพของบ้านเรือนสมัยใหม่ที่ตั้งในบริเวณชายขอบหรือ ถนนสายหลักของหมู่บ้านหลักด้าน ทำให้เห็นการแบ่งพื้นที่ครอบครองและการ

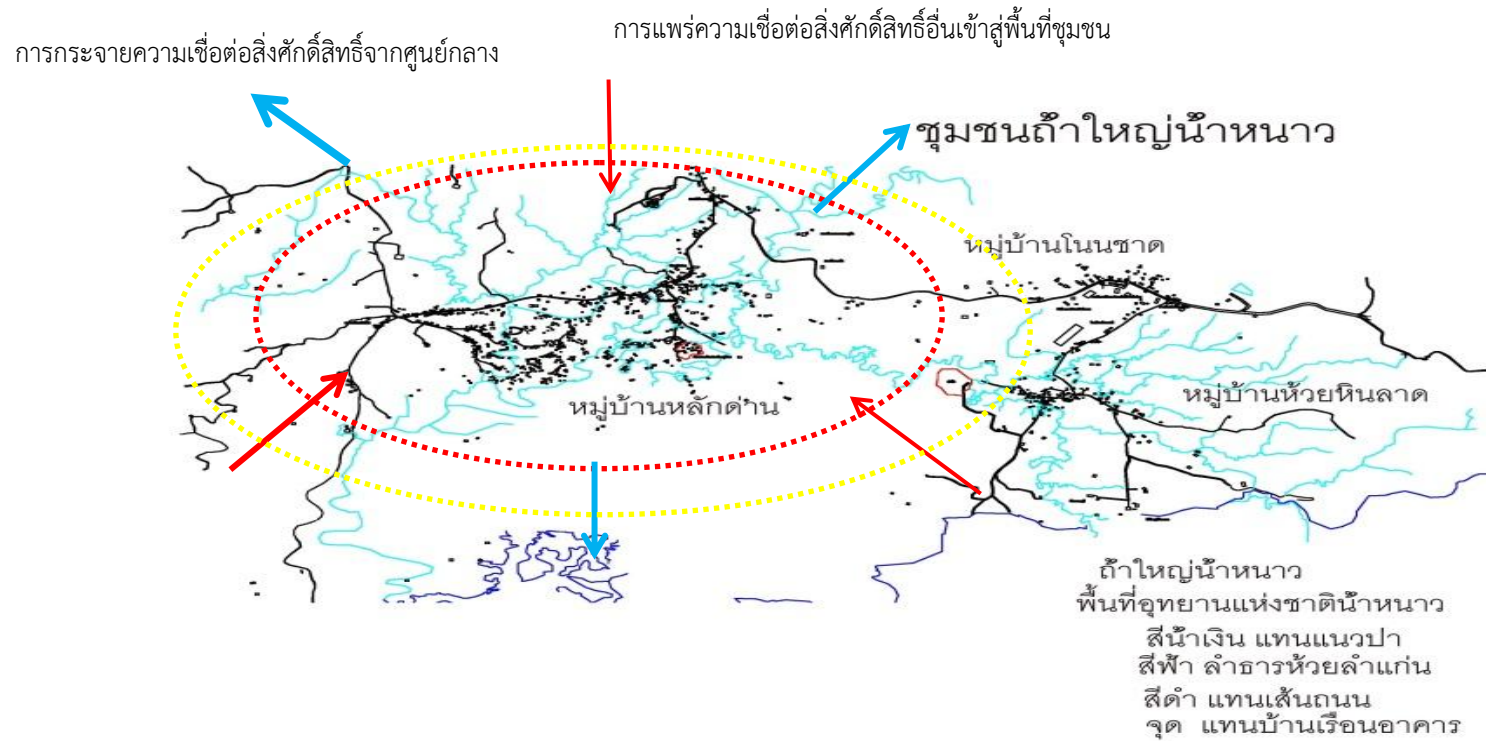
ผสมผสานของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เกิดขึ้นในชุมชนที่มี
โมเดลดังแสดงในภาพที่ 5 ส่วนการครอบครองพื้นที่
ของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่แสดงเป็นโมเดลที่เกิดขึ้นในชุมชน
ถ้าใหญ่ น้ำหนาว สามารถแสดงออก โดยแบ่งพื้นที่
ขนาดใหญ่เป็นพื้นที่ของเจ้าพ่อถ้าใหญ่ น้ำหนาว
พื้นที่ย่อยรองลงมาเป็นพื้นที่ บริวาร ลูกสมุน และ
พื้นที่ขนาดเล็กเป็นพื้นที่ครัวเรือนเป็นของผีบรรพ
บุรุษ ซึ่งโมเดลจะเกิดการซ้อนทับกันหลายวงกลม
ซึ่งแสดงให้เห็นการเคลื่อนตัวของความศักดิ์สิทธิ์ใน
ภาพรวมของพื้นที่ในการครอบครองพื้นที่ของความ

ศักดิ์สิทธิ์ อธิบายความปรากฏการณ์ ได้ 2 ลักษณะ
ที่เกิดขึ้น

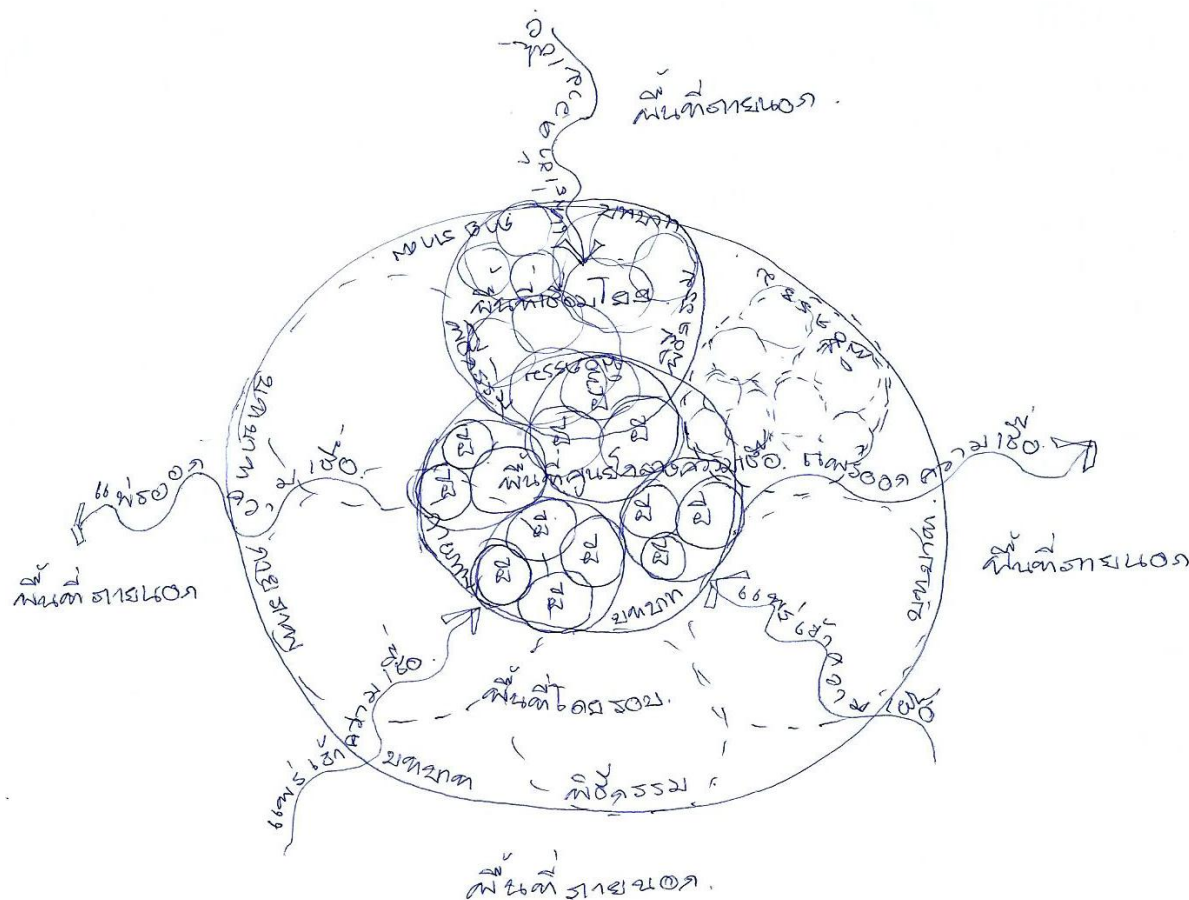
1 การแสดงออกทางกายภาพบริเวณ
ศูนย์กลางความศักดิ์สิทธิ์ และจะลดลงเมื่อมี
ระยะไกลออกไปจากจุดศูนย์กลาง มีระยะทางตาม
ปัจจัยอื่นที่มีอิทธิพลต่อความเชื่อและความศักดิ์สิทธิ์

2 สามารถแสดงออกในพื้นที่ทับซ้อนกันของ
ความศักดิ์สิทธิ์สองอย่างที่ผสมผสานกัน รูปแบบนี้
พบเห็นในพื้นที่ไกลจากศูนย์กลางความเชื่อหรือ
บริเวณชายขอบ

วารสารเกษมบัณฑิต ปีที่ 16 ฉบับที่ 2 กรกฎาคม – ธันวาคม 2558

ภาพที่ 6 การแสดงออกการกระจายอิทธิพลการครอบครองพื้นที่ของความศักดิ์สิทธิ์ทางความเชื่อ

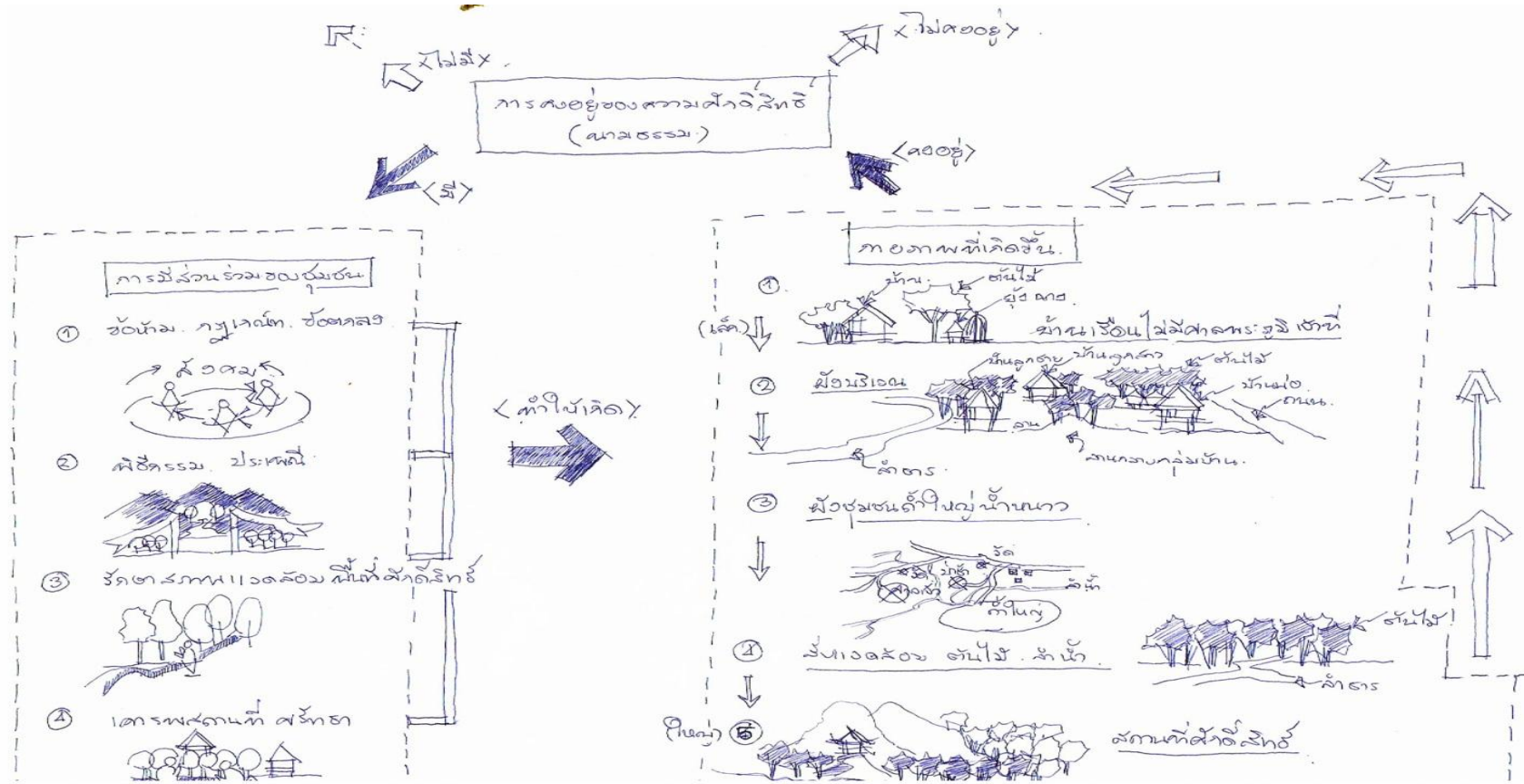
ภาพที่ 7 การแสดงออกของกระบวนการกระจายอิทธิพลการครอบครองพื้นที่ของความศักดิ์สิทธิ์ทางความเชื่อของภายในพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ และภายนอกพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์

จากโมเดลในภาพที่ 6 และ 7 ทำให้เห็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นของการแพร่กระจายของความศักดิ์สิทธิ์ การซ้อนทับกันของความศักดิ์สิทธิ์ การคงอยู่ของความศักดิ์สิทธิ์ที่วิเคราะห์มาจากการแสดงออกทางกายภาพ พิธีกรรม ของคนในชุมชน และคนภายนอกชุมชนที่มีอิทธิพลต่อความสัมพันธ์ของชุมชนและสิ่งแวดล้อมต่อความศักดิ์สิทธิ์

เชื่อมโยงแนวคิดที่วิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างคน สิ่งแวดล้อมและ ความศักดิ์สิทธิ์

จากการวิเคราะห์พื้นที่ชุมชนถ้าใหญ่น้ำหนาวที่เป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ ทำให้พบว่าการคงอยู่ได้ของความศักดิ์สิทธิ์เกิดจากองค์ประกอบร่วมกันระหว่างคน ชุมชน การดำรงชีวิต ประเพณี วัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อม ที่สามารถสรุปแสดงออกในภาพที่ 8

วารสารเกษมบัณฑิต ปีที่ 16 ฉบับที่ 2 กรกฎาคม - ธันวาคม 2558

ภาพที่ 8 แสดงความเชื่อมโยงความสัมพันธ์ของคน สิ่งแวดล้อมและ ความศักดิ์สิทธิ์ ที่ทำให้ภูมิทัศน์ศักดิ์สิทธิ์เกิดการคงอยู่

จากภาพที่ 8 สรุปได้ว่าการคงอยู่ของความศักดิ์สิทธิ์และความสมบูรณ์ของสิ่งแวดล้อมต้องประกอบไปด้วยปัจจัยของชุมชนที่มี ข้อตกลงหรือข้อห้ามในการดำรงชีวิตประจำวัน การประกอบพิธีกรรม ประเพณีที่เกี่ยวข้องกับความศักดิ์สิทธิ์ การมีส่วนร่วมในการรักษาพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์และ การเคารพและ ศรัทธาต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในพื้นที่ ปัจจัยที่ 4 ขอดังกล่าวจะก่อให้เกิดสภาพแวดล้อมที่สมบูรณ์ทางกายภาพ สถาปัตยกรรม ผังชุมชนและ ภูมิทัศน์ที่เกิดจากความศักดิ์สิทธิ์ อันเป็นข้อมูลในการนำไปใช้ในบทสรุปในการใช้เป็นเครื่องมือในการจัดการภูมิทัศน์ศักดิ์สิทธิ์ในบทสรุปต่อไป

สรุปและอภิปรายผล

จาก ข้อมูล ใน พื้นที่ แสดง ให้ เห็น ถึง ความสัมพันธ์ของมนุษย์ ชุมชนและ ความศักดิ์สิทธิ์ในพื้นที่ชุมชนถ้ำใหญ่น้ำหนาว ที่สรรค์สร้างภูมิทัศน์ศักดิ์สิทธิ์และ สิ่งแวดล้อมที่สมบูรณ์ในพื้นที่ที่มีความสำคัญของประเทศ จากการวิเคราะห์และสังเคราะห์ข้อมูลทำให้ผู้วิจัยเข้าใจถึงเครื่องมือทางวัฒนธรรมท้องถิ่นที่สำคัญที่ใช้ในการจัดการภูมิทัศน์นั้น คือ 1) ข้อตกลงหรือข้อห้ามของชาวบ้าน 2) พิธีกรรมและประเพณีประจำท้องถิ่น เครื่องมือทั้งสองทำให้เกิดการสร้างสภาพกายภาพที่เป็นสภาพแวดล้อมทางภูมิทัศน์ศักดิ์สิทธิ์ ส่งผลให้เกิดพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ภายในชุมชนและ เกิดการแพร่กระจายไปยังพื้นที่ข้างเคียง เกิดการซ้อนทับกันระหว่างอาณาเขตของความศักดิ์สิทธิ์ที่เกิดจากปัจจัยของสภาพภูมิศาสตร์ของพื้นที่ ที่เกิดจากปัจจัยทางกลุ่มบุคคลที่เกี่ยวข้องกับชุมชน

องค์ประกอบเหล่านี้ทำให้เกิดอิทธิพลในการทำให้เกิดการคงอยู่ของความศักดิ์สิทธิ์ในพื้นที่ถ้ำใหญ่น้ำหนาวในปัจจุบัน ซึ่งสามารถนำเอาโมเดลความศักดิ์สิทธิ์ที่มีปัจจัยเฉพาะพื้นที่นำไปเป็นตัวอย่างในการรักษาพื้นที่ที่มีความสำคัญของทรัพยากรธรรมชาติด้วยกลไกทางวัฒนธรรมและ สังคม เพื่อสนับสนุนการใช้ข้อห้ามทางกฎหมายในการรักษาทรัพยากรเพียงอย่างเดียว ดังนั้นในงานวิจัยนี้จึงมีข้อเสนอแนะในการนำความศักดิ์สิทธิ์ไปใช้ ได้ดังนี้

1 การนำความศักดิ์สิทธิ์ไปทำให้เกิดเครื่องมือที่เป็นข้อตกลงหรือระเบียบสำหรับใช้ในชีวิตประจำวันของคนในระดับชุมชนท้องถิ่น

2 การประกอบพิธีกรรมความศักดิ์สิทธิ์ควรมีการเข้าไปสนับสนุนของภาครัฐ (องค์การปกครองท้องถิ่น) เพื่อให้เกิดการให้ความสำคัญกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ท้องถิ่น

3 การนำกลไกความศักดิ์สิทธิ์ไปส่งเสริมในการสร้างสภาพศักดิ์สิทธิ์ของชุมชน

4 นำไปเขียนเป็นแผนในการจัดกิจกรรมให้สอดคล้องกับความศักดิ์สิทธิ์ท้องถิ่นของการปกครองท้องถิ่น

5 ภาครัฐควรให้การสนับสนุนการเข้าร่วมพิธีกรรมความศักดิ์สิทธิ์เพื่อเสริมสร้างสามัคคีระหว่างกลุ่มคนที่อพยพ เพื่อความเข้าใจต่อพื้นที่ในแนวทางเดียวกัน

6 ควรให้ข้อมูล และ ใช้ข้อตกลงในชีวิตประจำวันที่เกี่ยวข้องกับความศักดิ์สิทธิ์กับคนที่อพยพเข้ามาในชุมชนเพื่อให้เกิดความเข้าใจสิ่งแวดล้อมศักดิ์สิทธิ์ให้เกิดเอกภาพในการรักษา

บรรณานุกรม

- กาญจนา แก้วเทพ และคณะ. (2554). **สื่อพื้นบ้านการศึกษาในสายตานิเทศศาสตร์**. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย สกว. การประชุมวิชาการประเพณี. 2548. การพัฒนาที่ยั่งยืนในระดับชุมชน. มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. (2549). **ชาวนาสองฝั่งโขง ชีวิตวัฒนธรรมและจิตสำนึก**. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์.
- ฉลาดชาย รมิตานนท์. (2536). **ป่าชุมชนในประเทศไทย: แนวทางการพัฒนา เล่ม 2 ป่าชุมชนภาคเหนือ: ศักยภาพขององค์กรชาวบ้านในการจัดการป่าชุมชน. สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.**
- दनัย ไชโยธากา. (2538). **ลัทธิ ศาสนา และระบบความเชื่อ**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์.
- ต้นข้าว ปาณินท์. (2548). **ภูมิปัญญาท้องถิ่นในเรือน ชุมชน และนิเวศน์วัฒนธรรมในการอยู่อาศัยที่ยั่งยืนของไทยในภาคตะวันตก**. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ภิญโญ จิตต์ธรรม. (2522). **ความเชื่อ: คติชาวบ้าน**. สงขลา: มงคลการพิมพ์.
- เกียรติชัย อักษรดิษฐ์. 2552. **ตำนานพระเจ้าเลียบโลก. โครงการวิจัยเขตเศรษฐกิจวัฒนธรรมภาคเหนือตอนบน**. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุนสนับสนุนงานวิจัย (สกว.).
- นิยพรรณ วรรณศิริ. (2540). **มานุษยวิทยาสังคมและวัฒนธรรม. ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์**. กรุงเทพมหานคร.
- ปราณี วงษ์เทศ. (2535). **เพศและวัฒนธรรม. นครปฐม: มหาวิทยาลัยศิลปากร**.
- ประสงค์ เอี่ยมอนันต์. (2543). **เอกสารประกอบการบรรยายกรุงรัตนโกสินทร์**. กรุงเทพฯ
- วิวัฒน์ เตมีย์พันธ์ และอนุวิทย์ เจริญศุกกุล. (2539). **ลานนาไทยและประเพณีการปลูกเรือน**. กรุงเทพมหานคร: สมาคมสถาปนิกสยามในพระบรมราชูปถัมภ์.
- เพ็ญศรี ดูก. (2530). **วัฒนธรรมพื้นบ้าน คติความเชื่อ**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์โครงการไทยศึกษาฝ่ายวิจัย. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- เมธีรัตน์ นวบุศย์. (2544). **ทัศนะของนักศึกษาระดับอุดมศึกษาในจังหวัดนครราชสีมาที่เกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์และชีวิตหลังความตาย**. มหาลัทธิราชภัฏนครราชสีมา.
- ยศ สันตสมบัติ. (2537). **มนุษย์กับวัฒนธรรม**. สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. กรุงเทพมหานคร.
- วิวัฒน์ เตมีย์พันธ์. (2551). **คติความเชื่อ**. คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ สถาบันเทคโนโลยีเจ้าคุณทหารลาดกระบัง. กรุงเทพมหานคร: ทริปเพิ้ลกรุ๊ป จำกัด.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2545). **ภูมินิเวศวัฒนธรรม ระบบความเชื่อ และประวัติศาสตร์ท้องถิ่น**. โครงการสร้างความเข้มแข็งของชุมชนท้องถิ่นโดยกระบวนการเรียนรู้จากภายใน. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุนสนับสนุนงานวิจัย (สกว.)
- ศิริชัย นฤมิตรราชการ. (2543). **ภูมิศาสตร์ในวิถีชีวิตไทย**. กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยา.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2550). **ผีกับพุทธศาสนาและความเชื่อในสังคมด่านซ้าย**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ.

- สมศักดิ์ สุขวงศ์. (2543). **รวมบทความปาฐกถาชนชั้นนำฝักอบรมชุมชนแห่งภูมิศาสตร์ภูมิภาคเอเชียแปซิฟิก มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์**. เชียงใหม่.
- สวาท เสนาณรงค์. (2512). **ภูมิศาสตร์วัฒนธรรม**. สำนักพิมพ์อักษรเจริญทัศน์. ภูมิศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- สิงห์หน นราสโก. (2542). **วิธีปลุกพระ สมเด็จพระสังฆราชวัดโพธิ์**. พิมพ์ครั้งที่ 4. คณะกรรมการศาสนาเพื่อการพัฒนา (ศ.พ.พ). กรุงเทพมหานคร.
- สุวัฒน์ จันทร์จำนง. (2540). **ความเชื่อของมนุษย์เกี่ยวกับปรัชญาและศาสนา**. กรุงเทพมหานคร: สุขภาพใจ.
- อภิญา เพ็ญฟูสกุล. (2551). **มานุษยวิทยาศาสนาแนวคิดพื้นฐานและข้อถกเถียงทางทฤษฎี**. ภาควิชา สังคมและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. เมืองโบราณ.